

Íme, a szefárd irodalom – és ennél is jóval több volt, amikor napja delelőn állt. Az elmúlt száz évben azonban sorvadásnak indult, mert fokozatosan megszűntek azok a körülmények, melyek a megelőző négy évszázad folyamán eltették és fejlődését táplálták.

A 19. század közepétől a szefárdok lakta területeken a Zsidó Világszövetség francia iskolahálózatot létesített, és a kultúra nyelveként a francia nyelvet – és ezáltal a francia irodalom termékeit és kulturális értékeit – terjesztette a szefárdok között.

A szefárd irodalom új műfajok (színház, regény, individuális költészet, tudomány, újságírás) és új témák befogadásával gazdagodik; a szefárdok azonban egyre kevésbé találnak élvezetet klasszikusaik olvasásában, letűnt világhoz tartozónak vélik őket; és ami még rosszabb, már nem becsülik a kultúra nyelveként és szűk körbe száműzik a nyelvüket.

Ehhez még hozzájárult – a birodalom feldarabolásának következményeképp – a korábban egységes szefárd települések felbomlása, a pedagógiai irányzatok megállíthatatlan változásai, az állandó elvándorlás, mely a századvégtől kezdve egyre zsugorítja az ősi szefárd települések övezetét, ezzel szemben a földgolyó bármely csücskében, Európa és Amerika új országaiban letelepedett szefárdok saját kultúrájának elvesztése és mint végső kegyelemdőfés, a náci megszállás alatt a balkáni szefárdok millióinak deportálása és kiirtása. A végeredmény a hajdani szefárd „nemzet” eltűnése. Így aztán érthető, hogy a szefárdok hispán hagyományainak mára már csak halvány visszfénye van meg csupán, az elmúlt századok kultúrájának alig maradt nyoma.

EGRY KATALIN FORDÍTÁSA

Smuel Rafael *

A spanyol-zsidó irodalom kulturális kapcsolatai

Aspanyol-zsidó (ladino) irodalom immár közel fél évezrede élő, dinamikus irodalom. Speciális státusa kettős gyökérből fakad: az egyik az újlatin irodalom területe, a másik pedig az a sokféle formában megjelenő spanyol-zsidó nyelv, ahogyan azt a diaszpórában élő zsidók beszélnek.

Az 1492-es spanyolországi kiűzetés utáni zsidó letelepedések korában a spanyol-zsidó irodalom jó néhány változáson ment át. Miközben megőrizte a tradicionális spanyol irodalom kereteit, új, erősen zsidó bázisú irodalmi modellt alakított ki. Ez az irodalom, mint a népi irodalmak általában, a folyamatosság és az állandó változás jegyében fejlődött. Hatott rá mind a kiűzetés előtti korszak spanyol kultúrája és nyelve, mind a Balkánon és Észak-Afrikában, a zsidóság új letelepedési helyein élő népek nyelve és kultúrája.

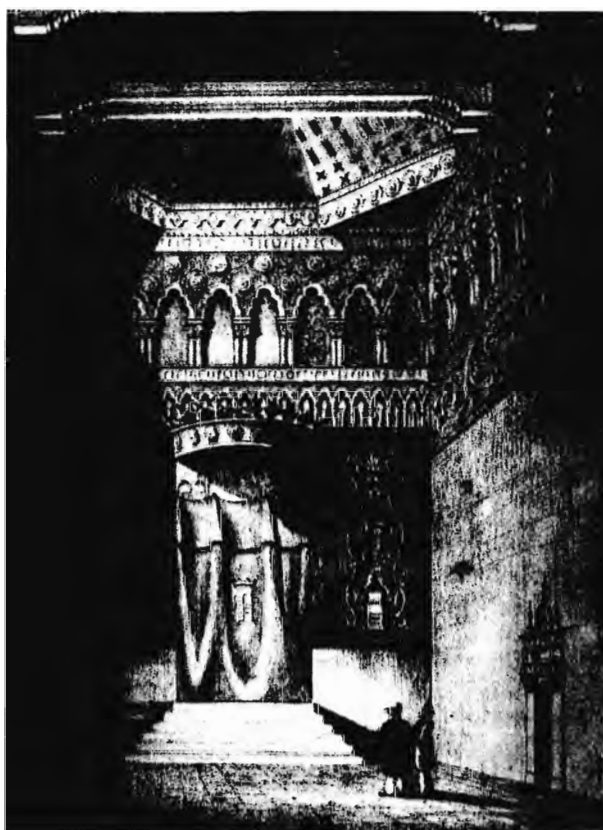
A spanyol-zsidó (ladino) irodalomban két fogalom demonstrálódik a legvilágosabban: „kontinuitás és változás”. E fogalmak specifikusan jellemzik, hogy az irodalmi és népzenei tradíciók akkor bontakoznak ki, amikor azokat egyik nemzedék a másiknak szájról szájra adja tovább. Ez a kölcsönös összefüggés a spanyol-zsidó irodalmi tradícióban különösen az irodalom és a zene között szembeötlő. Ha a spanyol-zsidó népi irodalommal kapcsolatban használjuk a „kontinuitás és változás” fogalmát, akkor ez a priori ennek az irodalomnak a fő vonulatát tükrözi, mely egyrészt megőrzi ere-

deti forrását, másrészt pedig egy természetes és szükséges változásfolyamatot visz be az irodalmi vagy zenei szövegbe. A néprajzkutatásban eleven és nem megfagyott testnek definiálják a hagyományt, mely folyamatos változáson megy át. A tudósok mindazonáltal még nem egyeztek meg ennek a változási folyamatnak a definíciójában, ami a lényegét, a mérlegelés és kiértékelés lehetséges útját illeti.²

A GERONAI ISAAC EL CEC ZSINAGÓGA BEJÁRATA

A szerző a Bar Ilan egyetem előadója. Tanulmányát a *Múlt és Jövő* felkérésére írta.

A TOLEDÓI EL TRANSITO ÉPÜLETÉNEK ZSINAGÓGAKÉNT VALÓ REKONSTRUKCIÓJA.
I. J. RAWLINS, 1848.

A balkáni vagy keleti diaszpórát a szefárd kutatók orientálisnak, az amerikai kutatók pedig kelet-mediterráninak definiálják. Ez a keleti diaszpóra a Török Birodalom alatt alakult ki, és a következő fontos közösségek tartoztak hozzá: Monastir, Szarajevó, Szófia, Edirne, Isztambul, Izmir, Aidin és természetesen Szaloniki. Az Észak-Afrikában lévő diaszpóra legnagyobb közösségei Tanger, Tetuan, Arcila, Larache és Alcazarquivir voltak. A zsidó letelepedés e két fő területén, melyekre az jellemző, hogy azonos – spanyol – az eredetük, sokféle irányban fejlődött a spanyol-zsidó irodalom, és különösen domináns műfaja a románc.

Az, hogy a románc annyira elterjedt a Balkán és Észak-Afrika területén, arról tanúskodik, hogy a zsidó társadalomban még évekkel azután is élénken élt a hatása, amikor már elszigetelődött a spanyol kultúrától és nyelvtől. Fontos megjegyezni, hogy irodalmi szempontból a románc különböző módon alakult és fejlődött, a nyelvi, társadalmi és kulturális tényezők egyedülálló összjátékaként. Ez a tény és az, hogy a balkáni és az észak-afrikai közösségek között sem időrendi, sem földrajzi folytonosság nincsen, azt eredményezte, hogy lényegi változások történtek, melyek mind az irodalmi heterogenitás felé mutatnak. Ez az oka annak, hogy nem beszélhetünk egységes spanyol-zsidó irodalomról, hanem területektől függően zárt, irodalmi keretekről,

melyeken belül mind a jellemek, mind a hangsúlyok közösségről közösségre változnak.

És ezzel eljutottunk a következő lényeges kérdéshez: ha megvizsgáljuk a balkáni és észak-afrikai irodalmi hagyományok közötti különbséget, van-e egyáltalán valami közös jellemzője a spanyol-zsidó irodalmi hagyománynak?³ E kérdés középpontjában a spanyol-zsidó irodalomkutatás problematikája áll, melyről meglehetősen bizonyossággal állíthatjuk, hogy elsősorban területi, közösségen belüli szempontok szerint vizsgálódik.⁴ Ez a koncentráció nem teszi lehetővé, hogy ezt az irodalmat területek közötti, a közösségeken kívül eső szempontok szerint vizsgáljuk.

A spanyol-zsidó irodalommal kapcsolatos minden területi, közösségen belüli tanulmánynak meg kell vizsgálnia mind a folytonosságot, mind a változásokat, amikor a spanyol-zsidó szöveget összehasonlítja a spanyol szöveggel, mert ez a közös gyökere minden zsidó letelepedésnek, mely a kiűzetés után alakult ki. A spanyol folytonosság megőrzése területi, közösségen kívüli szempontból a következő okokra vezethető vissza a spanyol-zsidó irodalmi hagyományban:

A) A nyelvi kapcsolat megőrzése.

B) A fejlett spanyol kulturális hagyomány és a kiűzetés után menedéket kínáló országok viszonylag alacsonyabb kultúr szintje közötti kapcsolat.

C) Immanens kapcsolat az irodalmi és zenei szöveg között.

A változatos és sokirányú spanyol-zsidó irodalomban a kiűzetést követő évszázadok alatt sem csökkent a Balkánon és Észak-Afrikában lévő diaszpórában a spanyol nyelv befolyása. (Itt egyaránt utalok a diaszpórába áthozott spanyol műfajokra, valamint az eredeti rabbinikus irodalomra, mely a kiűzetés után tovább fejlődött.) E tény igen nagy jelentőségű, mert ha egyéb zsidó-újlatin nyelvjárásokkal hasonlítjuk össze, például a franciával, a provanszállal, az olasszal vagy akár a portugállal, a spanyol-zsidó nyelv az, mely a legerőteljesebbnek bizonyul.

Míg a többi zsidó-újlatin nyelvjárás az idők folyamán előbb-utóbb eltűnt, a spanyol-zsidó nyelvjárás napjainkban is él. A Spanyolországból elűzött zsidók és a Spanyolországot a későbbiek folyamán elhagyó marannusok fontos szerepet játszottak abban, hogy elterjeszték a spanyol kultúrát ott, ahol szétszóródtak.

A spanyol nyelvi kapcsolat megtartása okozta azt, hogy általában megőrződött a spanyol-zsidó kulturális folytonosság, tekintettel arra, hogy a spanyol-zsidó irodalomra továbbra is a spanyol irodalmi formák hatottak, és a Spanyolországból elmenekült zsidók megőrizték történelmi-kulturális kontinuitásukat.

A spanyol irodalom megőrzése fontos eszköze lett annak, hogy a gazdag spanyol kulturális örökség be tudjon hatolni az új zsidó közösségekbe. Fontos azonban megjegyezni, hogy igen nagy szakadékok mutatkoztak, amikor a régi spanyol kulturális hagyomány a menedékkül szolgáló, viszonylag fejletlenebb országok hagyományaival találkozott, melyekben a spanyol nyelv (ez időben a kultúra nyelve) messziről jött idegen volt. Éppen-

séggel a kultúrák közötti kontraszt okozta, hogy a kiűzött zsidók az üldözés és kiűzetés ellenére is ragaszkodtak a spanyol kultúrához és nyelvhez, és így az a paradox helyzet állt elő, hogy a kiűzökök kultúráját ápolták a menedéket adók földjén.

A spanyol kultúra folyamatossága kiváltképp a *spanyol műfajok kontinuitásában* mutatkozik meg, amilyen például a románc. A spanyol-zsidó irodalomkutatás nagy tisztelettel adózik a románc befolyásának és megőrzésének, és néhány magyarázatot is talál erre a tényre, melyekről előbb már megemlékeztünk. Létezik még egy ugyancsak spanyol jellegzetesség, mely hozzájárul a románc műfajának fennmaradásához a diaszpóra közösségeiben. Ez pedig a műfaj *zenei összetevője*, tekintettel arra, hogy a románcot irodalmi-zenei összefüggésben kell vizsgálni. Amikor a zsidók Spanyolországból a különböző diaszpóra-településekre kerültek, magukkal vitték a spanyol zenei elemeket is. A kutatók szerint a zenei tényezők „a kulturális jelleg egyik legkonzervatívabb részét alkotják. Ennek az az oka, hogy biztonságot nyújt az egyénnek és azonosítja egy bizonyos csoport hagyományával és kultúrájával.”⁵ „A zene jelentősége, mint az érzelmek, tapasztalatok és kulturális értékek szimbóluma az emberi élet kezdetén alakul ki, és így távoli események, rejtett emlékek hordozójává válik, és mindig, mindenhol a gyökereire emlékezteti az egyént.”⁶

A diaszpóra-települések megalapítása óta több száz év telt el, és ezalatt a spanyol hagyomány minden konzervatív alkotóeleme fokozatos változáson esett át. A diaszpórában létrejött új kapcsolatokon belül olyan változásokon mentek át a spanyol elemek, melyek korábban ismeretlenek voltak a spanyol nyelvi, kulturális és zenei hagyományokban. Helyükre *zsidó elemek* nyomultak, és lassanként olyan zsidó jellemzőkkel alakították át a spanyol hagyományt, mely az eredetitől nagymértékben különbözött. A spanyol hagyomány átalakulásának legérdekesebb példája a spanyol-zsidó nyelv kialakulása, mely különbözik a késő középkor általánosan használt spanyoljától. A „spanyol” után álló „zsidó” jelző a spanyol nyelv számos dialektusának egyikét jellemzi.

A kutatók nem értenek egyet a spanyol-zsidó nyelv eredetét illetően. Egyesek szerint ez a nyelv a kezdetektől fogva archaikus jellegű volt, és azért maradt fenn, mert azok az emberek, akik beszélték, szellemileg el voltak vágva Spanyolországban a környezetüktől, és ugyanakkor fizikailag is zárt, független közösségekben éltek. E véleményekre példa Blondeimé (1925) és Weinreiché (1956).⁷ Ugyanakkor más kutatók, például Sephiha (1973) és Malinowski (1979) azt állítják, hogy a kiűzetés előtt még nem létezett spanyol-zsidó nyelv. Abban a nézetkülönbségek ellenére is egyetértenek a kutatók, hogy a spanyol-zsidó nyelv alkotóeleme a 14. századi kasztíliai nyelv. A spanyol-zsidó nyelv gyökere kasztíliai elemekre vezethető vissza, melyet a kutatók úgy jellemeznek, hogy „összetett nyelv”, melyben egyesülnek a régi és a modern, a keleti és a nyugati nyelvi elemek.”

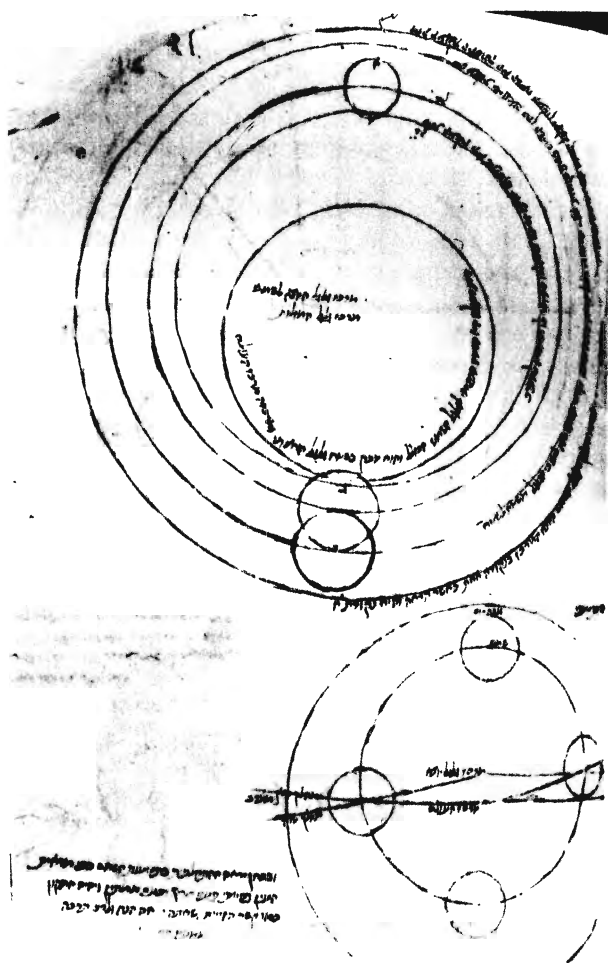
Az a nyelvi összeolvadás, amely a spanyol-zsidó nyelv kialakulásához vezetett, természetesen a Balkánon és Észak-Afrikában ment végbe a 16. századtól kezdve. A spanyoltól való elszigeteltség az évek során egyre fokozódó nyelvi feledékenységhez vezetett, melynek részben az volt az oka, hogy ki voltak téve a befogadó országokkal szomszédos nyelvek hatásának (például török, görög, arab, olasz és egy későbbi korban még francia hatásnak is), részben pedig az, hogy szükségessé vált a héber lefordítása spanyol-zsidóra, valamint ki kellett alakítani egy eredeti spanyol-zsidó hagyományt. A nyelvi összeolvadási folyamat közösségről közösségre változott, de általában olyan nyelvet teremtett, amelynek erős zsidó jellege volt. A zsidó aspektus kétféleképpen fejeződik ki: egyrészt az elnevezésekben és azok meghatározásában, és a spanyol irodalmi szövegek újrafeldolgozásában.

Az elnevezések rendszeréről beszélve fontos hangsúlyozni, milyen sokféleképpen nevezték el nyelvüket az e nyelven beszélők és a kutatók: spanyol-zsidó, judezmo, judeo-espanyol és így tovább.⁸ Az összes elnevezés a zsidó elemet hangsúlyozza, amely a spanyoltól általában megkülönbözteti ezt a nyelvet, és ennek eredményeképpen magába olvasztja a héber különböző időszakainak lexikális és nyelvtani elemeit (különösen a fordításokban [Tárgúm]). Ez az oka annak, hogy a nyelvet a héber tükörfordítás-variációjának tartják.⁹

A spanyol irodalmi szöveg átalakulása először nyelvi, majd tematikusan következett be. A diaszpóra zsidó településein a zsidó nyelvi és kulturális elemeknek nagy szerepük volt a spanyol szövegekben végbement

HÍVÓK EGY SPANYOL ZSINAGÓGÁBAN. A BARCELONAI HAGGÁDA ILLUSZTRÁCIÓJA, 14. SZÁZAD. LONDON, BRITISH LIBRARY

ZURAT HA-AREZ, A FÖLD FORMÁJA AZ ELSŐ HÉBER ASZTRONÓMIAI MUNKÁBÓL. ABRAHAM BAR HIYYDA SAVAROSA (1065-1143). SPANYOLORSZÁG, 14. SZÁZAD. NEW YORK, JEWISH THEOLOGICAL SEMINARY

változások kialakításában. Sok szövegben, főleg a spanyol románcokban világosan felismerhetőek mind a héber, mind a területi nyelvek elemei, például a görög, melyek egyaránt befolyásolják az eredeti spanyol irodalmi szöveg nyelvi jellemzőit. A balkáni területen a spanyol-zsidó lassanként a török kultúra befolyása alá került, Észak-Afrikában azonban nem így történt. Itt elsősorban a héber-zsidó elemeknek volt rendkívül nagy hatásuk. A marokkói zsidók spanyol-zsidó költészetében fellelhető héber szavakról írott cikkében Jakob Hasszán¹⁰ számos héber szót ír le, melyek azután összeolvadtak a spanyol költészettel. Cikkében a szerző kb. 250 héber kifejezést talál a szövegekben, melyek a Spanyolországból Észak-Afrikába került spanyol hagyományt tükrözik. Véleménye szerint „spanyol-zsidó szövegek vizsgálata lehetővé teszi, hogy számos héber elemet azonosítsunk. Ebben az esetben kissé megérthetjük a változások mechanizmusát, amely mindig ott van a népművészet kialakulási folyamata mögött.”¹¹

A marokkói spanyol-zsidó költészet héber alkotóelemei véleményem szerint két fő kategóriába sorolhatók:

A) Tárgyak és személyek nevei (talet, xecina, dinim, Sinai, Ester, Haron, Aridata, Ben Hixai, Ben David stb.).

B) Zsidó imádságok töredékei (Ana Adonáj ochiana, al nora bashajaquim, Hi Torah Lanu nitana, Hay su Holamin stb.).

Ahogy a héber elemek lassan beépültek a spanyol-zsidó szövegekbe, a költemények *témája* is megváltozott, és nem az volt már, ami eredetileg. A szaloniki spanyol-zsidó balladaköltéssel kapcsolatban másutt rámutattam a két elkülönülő szövegciklus jelentőségére: az egyikből hiányoznak a zsidó azonosító jelek (ide értve a héber elemeket), ezek a spanyol romansero különböző témáinak fontos és érdekes folytatásai, a másik pedig az a románcfűzér, mely zsidó jellegzetességeket is visel magán. Meg kell jegyeznünk, hogy az előbbieken időben megelőzték a második csoportot, tehát mondhatjuk, hogy a második csoport az elsőből alakult ki. Ezt a folyamatot *tematikus besorolásnak* neveztem el. Ebben a folyamatban klasszifikálni tudjuk a zsidó jellegzetességeket nélkülöző spanyol-zsidó irodalomban a spanyol költészet témáit. A spanyol románcnak abból a harminckét témájából, melyek a kiűzetés előtt előfordultak, csak öt főtémát vittek magukkal és szívtak fel a balkáni zsidó telepések. Ez arra vezethető vissza, hogy válogattak, és elhagyták azokat a spanyol témákat, melyek nem voltak összeegyeztethetők a zsidó szellemiséggel. Ide tartoztak például a spanyol történelmi románcok, a vulgáris hangú románcok, a lovagi románcok, a szatirikus románcok, a fantáziarománcok stb. A zsidók az általános emberi kérdésekkel foglalkozó románcokat vitték magukkal, például a szerelmi költészetet és azt, ami megegyezett a zsidó történelemmel és a száműzetéssel, például a fogságra vonatkozó románcokat, az álmok és a legendák románcait.

A spanyol-zsidó költészet szövegeiben a témastruktúrák változásai újabb fontos folyamatot jelentenek, melyet *műfajdiffúzió-folyamatnak* nevezek. Ebben a folyamatban a költészet szerkezetébe olyan új műfaji struktúrákat alkottak és adaptáltak, amelyeket eddig még nem írtak le az eredeti spanyol költészet nyelvén. A műfajdiffúzió folyamatára az egyik legjobb példa a *spanyol-zsidó cansionero* (a lírai költészet) kiemelkedése a spanyol románcból. A *tematikai módosulásfolyamat* eredményeként a románcból átvett tematikus elemeket belehelyezték a cansioneróba, és ezzel kiterjesztették a románc klasszikus műfajstruktúráját. Kivették a románcban domináns epikus elemeket, és azokat a lírikus elemeket hangsúlyozták ki, melyek a cansionero meghatározói, habár a jelen kutatások szerint a lírikus elemek jelentése a népdalban ellentmond a népdal és az epikus elemek szokásos kapcsolatának.

A szaloniki spanyol-zsidó cansionero a 18. és a 19. század folyamán fokozatosan a szefárdok fő műfajává vált, és lassanként átvette a spanyol románc helyét, de legalábbis versengett vele, és előkelő helyet foglalt el a spanyol-zsidó költészetben. Ebben a keretben természetesen lehetetlen meglátni azt az intergenerikus kul-

turális kapcsolatot a balkáni zsidóság és a helyi költészet (török és görög között, amely az új irodalmi műfaj, a lírai költészet fellendülését – ami akkoriban igen általános volt a görög költészetben – egyre inkább elősegítette. Úgy vélem, a zsidóság és a helybeliek közötti kulturális kontaktus kényszerű volt, tekintettel arra, hogy a spanyol gyökerektől évszázadok óta elszakadtak, és meglehetősen nehéz úgy fenntartani a kultúra folyamatosságát, hogy teljesen elkülönüljön a környezet kultúrájától. Ebben a kontextusban meg kell jegyeznünk, milyen fontosak Armstead és Silverman¹² kutatásai, melyek mellett törnek lándzsát, hogy nem elég a spanyol-zsidó szövegeket az eredeti spanyollal összehasonlítani, hanem a diaszpóra spanyol-zsidó szövegei és a szomszéd népek irodalmi szövegei között kell elvégezni ezt az irodalmi összehasonlítást. Szerintük „a szefárdokat és kultúrájukat ésszerűtlen és irreális lenne merőben valamiféle eleven időkapszulának tekinteni. A szefárd közösségek radikális változáson mentek át az évszázadok folyamán, és a kulturális kapcsolatok gazdag sokszínűségét tapasztalják meg.”¹³

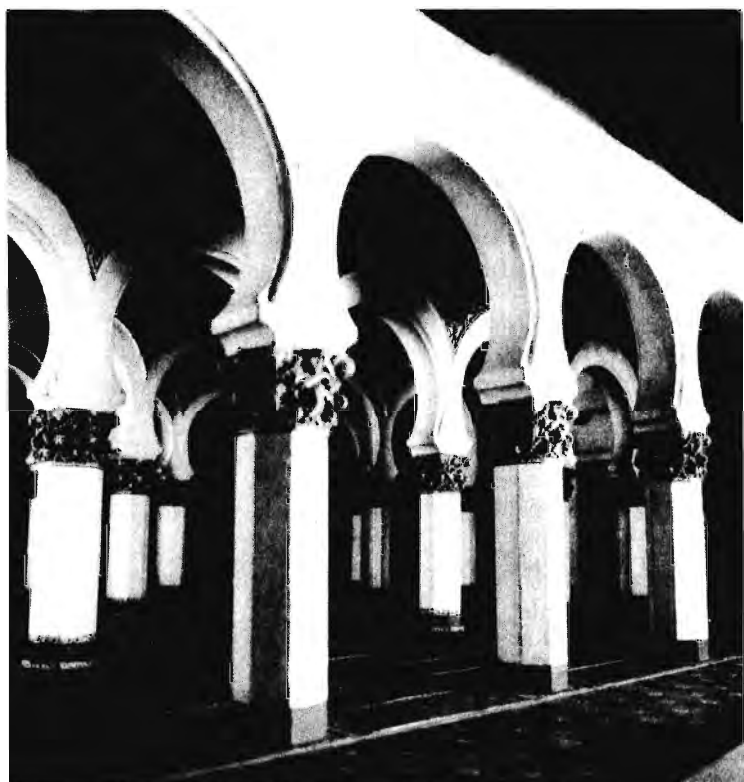
A spanyol-zsidó zenei struktúrában a tematikus módosulás és a műfajdiffúzió eredményeképpen ugyanígy bekövetkezett ez a változás. Ez már csak az irodalmi szöveg újjáalakulása miatt is szükségessé vált. Tudvalévő, hogy a spanyol-zsidó zene a Balkán területén – kiváltképp az utolsó száz esztendőben – a helyi, különösen a török zene befolyásának lett kitéve. A török befolyás a legvilágosabban a liturgikus és a paraliturgikus zenében látszik. Az is lehetséges, hogy a török vagy görög zene befolyásolta a spanyol-zsidó lírai költészet zenei formációját. Ám e tárgy még nincs teljesen felkutatva. Israel Katz, aki tanulmányozta a spanyol-zsidó költészetet, most dolgozik egy összehasonlító tanulmányon a diaszpóra spanyol-zsidó zenéjéről, de következtetései még nem teljesek.

Ez a nyelvi és zenei diffúzió teremtette meg a spanyol-zsidó zenei-irodalmi egység páratlan jellegét. Ez a jelleg inkább az eredeti spanyol kultúrához közelít, habár el is válik tőle. E pont jelentőségteljes, ha tekintetbe vesszük a tényt, hogy épp a spanyol tradíció megőrzése (a nyelvi, kulturális és zenei komponensek) járult hozzá, jelentős mértékben a tradícióváltás létrejöttéhez.

KISS MARIANNE FORDÍTÁSA

BIBLIOGRÁFIA

1. E cikkben a „kontinuitás és változás” meghatározása Amnon Shiloah cikkéből származik: „Continuity and Change in the Sephardi Musical Heritage”. Misgav Yerushalaim, 1986.
2. U. o. p. 2.
3. U. o. p. 2–3.
4. Rövid kivonatát lásd:
  - a) Benichou, P. *Romancero Judeo-Espanoles de Marruecos* RFH VI (1944) p. 36–76, 105–138, 255–279, 313, 318. Második kiadás (Madrid, 1968).
  - b) Martinez, R. *Lengua y Literatura Sefarditas en Alcazarquevir*

A TOLEDÓI SANTA MARIA LA BLANCA ZSINAGÓGA
(ÉPÜLT A 13. SZÁZADBAN)

- (1952). *Poesia Sefardi de caracter tradicional* (Alcazarquevir „Archivum (Oviedo)“ XIII (1963) p. 79–215.
- c) Alvar, M. *Poesia tradicional de los Judios Espanoles*. Mejico, 1966.
- d) Benmayor, R. *Romances Judeo-Espanoles de Oriente, Nueva recopilacion*. Madrid: Gredos, 1979.
- e) Molho, M. *Literatura Sefardita de Oriente*. Madrid: C. S. I. C. 1960.
- f) Atias, M. *Romancero Judeo-Español*. Tel-Aviv, 1956.
5. Lomax, A. „Folk Song Style”. *American Anthropologist*, 61 (1959) p. 930.
6. Ld. No. 1-t.
7. Lásd pld:
  - a) Blondeim, D. *Les parles Judeo-Romance et la Vetus Latina*. Paris: Edouard Champion, 1925.
  - b) Weinreich, M. The Jewish languages of Roman Stock and their relation to earliet Yiddish. *RFH*. No. 9. (1956)
8. Bunis, D. *Problems in Judezmo-Linguistics*. Columbia University, 1975. p.4. (speciálisan a „Ladino”-kifejezésről lásd:
9. Lásd 10/a., p. 23–33.
10. Hassan, M. I. „Mas Hebraismos en la poesia Sefardi de Marruecos: realidad y ficcion lexicas”. *Sefarad*, (1977) p. 375–428.
11. a) Armstead and Silverman. *Judeo-Spanish Ballad from Oral tradition*. University of California Press, 1986. p. 3.
  - b) Catalan, D. „Memoria e invencion en el romancero de tradicion Oral. *RPH*, 24 (1970–1971) 1–25, 441–463.
  - c) Benmayor, R. „Social Determinates in Poetic Transmission or A wide – Angle Lens for Romancero Scholarship” *El Romancero Hoy*. Madrid: C. S. M. P, (1979) p. 153–165.
12. Lásd 18/a. p. 3.
13. U. o. p. 31.